

Zapornik v Mariboru, prostožidar in nobelovec

Primož Premzl*

DOI: <https://doi.org/10.62409/czn.277>
CC BY-SA 4.0

UDK – UDC: 94(497.412):[061.251:343.261-052:32]

Potrjeno – Accepted: 26. 11. 2024 | Objavljeno – Published: 30. 12. 2024

1.02 Pregledni znanstveni članek – 1.02 Review article

Primož Premzl: Zapornik v Mariboru, prostožidar in nobelovec. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 95=60(2024), 3–4, str. 29–62

Prispevek obravnava politične zapornike z začetka prve svetovne vojne (s poudarkom na Ivu Andriću), ki so svojo kazen prestajali v zaporu v Melju v Mariboru. Med njimi so bili posamezniki prostožidarji že v času prestajanja kazni, večina pa jih je postala prostožidarjev v času Kraljevine Jugoslavije. Kot politični zapornik v Mariboru je omenjen tudi Josip Broz Tito, za katerega se še dandanes špekulira, da je bil prostožidar. Kot politični zapornik v komunistični Jugoslaviji je krajši čas v Mariboru prestajal kazen tudi Branko Šomen, ki je v devetdesetih letih prejšnjega stoletja postal ena izmed ključnih osebnosti novodobne zgodovine prostožidarstva v Sloveniji in na Hrvaškem z izjemno prostožidarsko bibliografijo.

Ključne besede: Ivo Andrić, Maribor, politični zaporniki, prostožidarji, biografije.

Primož Premzl: Prisoner in Maribor, Freemason and Nobel Prize winner. Review for History and Ethnography, Maribor 95=60(2024), 3–4, pp. 29–62

The article discusses political prisoners from the beginning of World War I, with an emphasis on Ivo Andrić, who served his sentence in the prison in Melje, Maribor. Among them, some were Freemasons while serving their sentences, and most of them became Freemasons during the time of the Kingdom of Yugoslavia. Josip Broz Tito,

* Primož Premzl, založnik, urednik, galerist, Umetniški kabinet Primož Premzl, Slovenska ulica 8, Maribor, umetniški.kabinet@t-2.net – *Primož Premzl, publisher, editor, gallerist, Art Cabinet Primož Premzl, Slovenska ulica 8, Maribor, Slovenia, umetniški.kabinet@t-2.net*

who is still speculated to this day to have been a Freemason, is also mentioned as a political prisoner in Maribor. Branko Šömen, who in the 1990s became one of the key figures in the modern history of Freemasonry in Slovenia and Croatia with an exceptional Freemasonry bibliography, also served a short sentence in Maribor as a political prisoner in communist Yugoslavia.

Keywords: Ivo Andrić, Maribor, political prisoners, Freemasons, biographies.

Svobodomiselnost, sopomenka frajgajstovstvo (iz nem.: freigeist), je zavedno ali nezavedno filozofsko stališče, da osebno mnenje ne sme biti podvrženo avtoritetam, tradicionalnim stališčem ali dogmam. Svobodomiselni ljudje gradijo svoja prepričanja na dejstvih, logičnem razmišljanju in znanstvenih raziskavah. Svobodomiselnost narekuje, da naj posameznik ne sprejme ali odkloni trditve, ki naj bi bile veljavne, brez potrditve z znanjem in razumom. Soroden pomen ima *libertinizem*, a lahko ima pomen razuzdanega ali razvratnega vedenja. Nasprotje svobodomiselnosti je konformizem. V časih, ko svoboda govora ni bila nekaj samoumevnega, so imeli svobodomisleci težave z oblastjo in okolico, v kateri so delovali. V totalitarnih in absolutističnih državah so jih preganjali; svobodomiselnost v takšnih državah še dandanes ni zaželena. Številni izmed svobodomislecev so sorodne duše; svoje zatočišče so našli med prostozidarji.

IVO ANDRIĆ V MARIBORSKEM ZAPORU

Želja po bolj pravični družbi in državi, ki bo upoštevala pravice narodov, ki v njej živijo, je univerzalna. V zgodnjem 20. stoletju je na področju Bosne in Hercegovine, ki ga je leta 1878 zasedla Avstro-Ogrska, delovalo revolucionarno gibanje *Mlada Bosna*. Prizadevalo si je za razpad »temnice narodov« in posledično združitev južnih Slovanov v skupno državo. Med člani tega gibanja so bili tudi Gavrilo Princip, Danilo Ilić in Ivo Andrić. Andrić se je že v gimnaziji priključil gibanju *Mlada Bosna* in zagovarjal integralno jugoslovanstvo. Kasneje je o tem zapisal: *V mojem spominu so ti časi svetli in daljni. Kot kakšna velika strast, kot najboljši del življenja. Ne dvomim, da bo nekega dne nekdo strnil in v umetniškem delu opisal to mladino, ki je bila s kristalno čistostjo svojega značaja, s svojo strahovito željo in nepotešljivo željo zares veličastna. Bili smo žejni in to žejni vsega. Žejni dostojnejšega, širšega, boljšega življenja, ki smo ga slutili za mejami države, v kateri smo živeli, žejni prave domovine, prave šole in prave znanosti.*¹

¹ Odlomek iz knjige: Michael Martens, *V požaru svetov*, str. 73.

Andrić je leta 1912 začel študirati na filozofski fakulteti v Zagrebu in se že po enem letu preselil na Dunaj, kjer je vpisal zgodovino, filozofijo in književnost. Že naslednje leto se je prepisal na filozofsko fakulteto v Krakovu. Vest o atentatu na prestolonaslednika Franca Ferdinanda 28. junija 1914 v Sarajevu ga je dosegla v krakovskem gledališču. Da je bil mladostni prijatelj Danilo Ilić organizator in eden izmed sedmih zarotnikov v atentatu, Andrićev sošolec Gavrilo Princip pa atentator, je izvedel kasneje. Vedel pa je, da bo avstrijska policija proti njemu ukrepala, saj je bil pred začetkom študija vodja nacionalistične sarajevske mladine. Krakov je zapustil v veliki naglici, se nekaj dni zadržal na Dunaju in preko Zagreba odpotoval v Split, kamor ga je povabil prijatelj na počitnice. Aretirali so ga na plaži na začetku julija; končal je v splitskem zaporu. Tukaj se je začela zanj in za več kot tristo drugih jetnikov odisejada s postanki na Reki, Zagrebu in Budimpešti, po več kot tednu dni pa so nekateri prispeli v Maribor.

...

Transport prispe v Maribor 19. avgusta. Zapornike vodijo skozi mesto kot vojni bojni plen, jih zmerjajo, tepejo, pljuvajo. Do najhujšega ne pride samo zato, ker jih spremljajo vojaki z bajoneti v rokah. Po vojni opiše Andrić to doživetje v prozni miniaturi *Ex Ponto*:

Visoka plavolasa gospa iz Maribora, če se Vas ves vzradoščen nad cvetočim sadovnjakom – to jutro spominjam, verjemite, da je to brez grenkobe neizpolnjenega maščevanja, kajti srečno sem pozabil, odpuščati pa nimam česa, zakaj že takrat sem enako pomiloval tako sebe kakor Vas.

Da, v Vašem mestu sem, neznana plavolasa gospa, spoznal, kako je, če greš bled, utrujen in strt po vlažnih ulicah, medtem ko na razsvetljenih balkonih ploskajo brezčutni moški in okrutne ženske. Vi ste mi razodeli, kako je zvezanemu, nemočnemu sužnju, ko mu pljuvajo v obraz.

To je bilo že davno, jaz pa sem, glej si ga no, vse srečno prebrodil. Toda nesreča ne pride nikdar sama; morda je kakšna nadloga prizadela tudi Vašo hišo z balkonom; in zdaj mi Vas je žal, to jutro, ko pomislim, da Vam morda v Vaši bolečini tudi naši bledi očitajoči obrazi kdaj kalijo raztrgan sen.²

Vseeno pa zapornikom v mariborskem zaporu ni treba trpeti lakote; prav tako z njimi ne ravnaajo grdo. V primerjavi s položajem, v katerem so se znašli številni njegovi sarajevski sopotniki, živi Andrić zelo udobno v celici številka 38. V Sarajevu še vedno poteka proces proti atentatorjem, ki se bo končal tako, da bodo Danila Ilića obsodili na smrt z obešanjem. Gavrilo Princip dobi dvajset

² Ivo Andrić, *Ex Ponto/Nemiri/Lirika*, str. 73.

let samice v verigah, brez možnosti branja, v mračni celici na trdem ležišču. V Mariboru je udobneje; zapornikom se sme celo pošiljati knjige. Andrić bere Kierkegaardov *Ali-ali*, *Mater Maksima Gorkega*, spomine kneza Kropotkina. Nekateri novinarji so njegovo branje Kierkegaarda pozneje poveličevali kot nekaj, kar ga je odločilno zaznamovalo, kar pa je Andrić vedno relativiziral. *Ko so nam dovolili, da lahko v zapor dobivamo knjige, so mi med drugimi moji knjigami po naključju prinesli Kierkegaarda. Za mladega izgnanca, ki je bil že zastrupljen s poezijo, je bil Kierkegaard kot balzam, kot nekakšna duhovna tolažba.* Nekateri pesmi in zgodnja lirska besedila nemara res kažejo sledove branja Kierkegaarda, a kot je rekel Andrić pozneje, to ni bilo odločilno za njegovo pisanje. Dejansko knjige *Ali-ali* niti ni imel v svoji knjižnici.

The image shows a handwritten entry from a prison register. The entry is for Iva Andrić, dated 20.8.1914, and mentions Maribor. The handwriting is in cursive and somewhat faded. The entry is written in a table-like format with several columns.

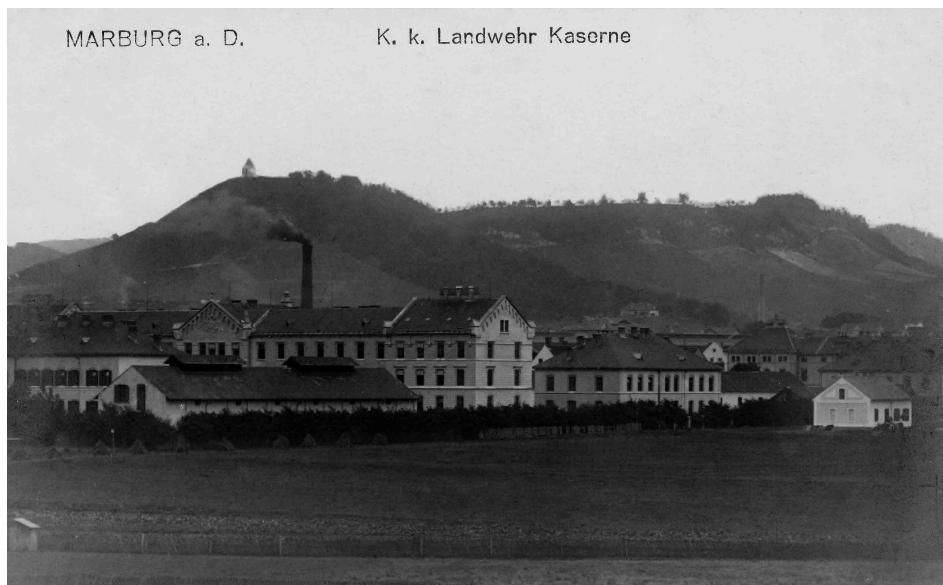
Andrić	20.8.1914	Maribor
Lukas	20.8.1914	Maribor

Slika 1: Vpis Iva Andrića na seznam zapornikov ob prihodu v mariborski zapor 20. avgusta 1914. PAM, fond Moška kaznilnica, Rokopisni seznam slovenskih in hrvaških političnih internirancev leta 1914 v mariborsko kaznilnico, 247/1.

Andrić v zaporu z učbenikom slovnice izboljšuje svojo angleščino, se uči italijanskih besed in prevaja, domnevno na podlagi nemške izdaje, odlomke iz *Jetniške balade iz Reainga* Oscarja Wilda. Dovoljeno je tudi igrati šah. Kdor ima denar, si lahko celo naroči hrano iz bližnjih restavracij. Poleg tega je tu vsak dan ura sprehoda po dvorišču zopora. Dovoljeno je tudi dopisovanje, pri čemer morajo seveda vsako pismo, ki pride v zapor ali gre iz njega, prebrati cenzorji in določene odlomke po potrebi počrtniti. Andrić si pridno dopisuje z Evgenijo Gojmerac, dvajsetletno, kot slika lepo violinistko na zagrebškem konservatoriju, ki jo je spoznal kot študent. *V tej čudni hiši mi skoraj nikoli ni dolgčas, nasploh ima samo dve hibi: da je hrana malo predraga in da je vanjo veliko lažje priti kot pa iz nje oditi, ji sporoča.* Iz pisem Evgeniji Gojmerac je jasno, da je Andrić očitno spremenil svoj odklonilni odnos do Hrvaške. Hrvaško zdaj (tudi zato, da bi preslepil cenzuro) ljubkovalno imenuje *Gospica*, o Srbiji pa piše kot o njeni sestri. A ko omenja svojo mamo, ni mišljena mamica Rusija, temveč res njegova mati. *Mama mi piše; dobro je; o Gospici bolj malo slišim; nesrečnejša je kot kdaj koli, vendar jo ljubim bolj kot kdaj koli,* piše Andrić decembra 1914 in prejemnica pisma seveda ve, kdo je vsakokrat mišljen. *Kako je Gospica? Slišim, da gre njeni sestri dobro,* pravi v enem izmed pisem potem, ko je srbska vojska zmagala v neki bitki.

Slika 2: Ivo Andrić v Mariboru – z roko na kapi. Muzej mesta Beograd.

Slika 3: Domobranska vojašnica v Melju leta 1914, v kateri je bil tudi zapor. Številni dalmatinski in istrski Hrvati so bili takrat prignani v Maribor in priprti v meljskem zaporu, štajersko-slovenske domačine, zlasti izobražence pa je žandarmerija raje spravila naravnost v graške zapore. Zbirka Primoža Premzla.

Poleg pisem Evgeniji, ki leta 1915 umre za levkemijo, piše Andrić v svojo beležnico tudi literarne miniature – in čaka na obtožnico. Še vedno ne ve, zakaj so ga prijeli. Je kriva njegova *Prva pomladna pesem*? Navsezadnje je izšla le tri mesece pred atentatom in vsi v zaporu vedo, da je Andrić prijatelj Danila Ilića, ki je koordiniral sarajevski atentat. Oktobra pridejo naposled v Maribor spisi iz Splita in preiskave se začnejo. Iz Splita pride tudi preiskovalni sodnik Jerko Moskovita, ki prevzame primer. To je za Andrića sreča, kajti Moskovita velja za »skrivnega domoljuba«, ki simpatizira z *Mlado Bosno*. Andriću in drugim obtožencem zadevo tako olajša, kot je le mogoče. Zaslišanja določi za nedelje, ko ni v zaporu nobenega drugega preiskovalnega sodnika. Nanje skliče več ujetnikov hkrati, da se lahko v njegovi sobi pogovorijo in izvejo novice s fronte. Tako Andrić bržkone izve tudi za smrtno obsodbo, ki so jo izrekli Danilu Iliću konec oktobra. Kaj natanko očitajo Andriću, je težko rekonstruirati, kajti spisi niso prestali preizkušnje časa; če pa vendarle še trohnijo v kakšnem arhivu, jih do danes niso našli. Znan pa je izid: 3. marca 1915, osem mesecev po aretaciji, Andrića izpustijo iz zapora.³

Andrić je v mariborskem zaporu pisal pesmi lirsko-meditativne in izpovedne narave, zbrane v delu z naslovom *Ex Ponto*⁴ leta 1918, leta 1920 pa še zbirko *Nemiri*, izbor:

Kdo od srečnih in svobodnih ve, kaj je to samota? Niti pajka ni bilo, da bi bil z eno samo nitjo pretkal mojo samoto, in človek, čigar korake sem slišal pred svojimi vrati, je bil moj sovražnik.

Dva dneva me že niso odvedli niti na tisti borni enourni sprehod, ker venomer dežuje.

Zdi se mi, da vlaga nenehno vdira v celico in da mi pada na obraz in roke kot lepljiva plast. Moja odeja je groba in mrzla, hrana ima okus po pločevini posode, celica pa nepopisni zadah po tesnem prostoru, v katerem človek diha in živi brez spremembe in brez zračenja.

Prevedla Živa Vidmar.

V: Ivo Andrić, *Ex Ponto/Nemiri/Lirika*. Državna založba Slovenije, Ljubljana 1977, str. 8 in 11.)

³ Odlomek iz knjige: Michael Martens, *V požaru svetov*, str. 75–78. Zapisu je dodan točen datum izpustitve iz zapora. Vir: PAM, fond Moška kaznilnica.

⁴ Naslov zbirke je povzet po pesniški zbirki elegij *Epistulae ex Ponto* (Pisma iz Ponta oz. Črnega morja) rimskega pesnika Pubija Ovidija Nazona (43 pr. n. št. – 17 n. št.) iz leta 13 n. št., ki ga je leta 8 pr. n. št. cesar Gaj Avgust Oktavijan izgnal v mesto Ponto (Tomi) ob Črnem morju (sedaj mesto Constanta v Romuniji) na obrobje Rimskega imperija. Obdobje pregnanstva je pomenilo zadnje obdobje pesnikovega ustvarjanja. Tema zbirke je tožba nad izgnanstvom in bivanjem v tuji barbarski deželi, daleč stran od družine in Rima. V današnjem pomenu je antična elegija postala pojmovana kot žalostinka.

1914

*V poltemi in tišini,
brez sna in brez pokoja.
Počasi se je utapljala
prebičana duša moja.*

*A davi je s prvim svitom
kriknil spomin z bolnim glasom
in kri iz vseh ran privrela:
Prinesli so vrč vode
in prvič sem, s strahom,
v zrcalu vode zagledal
Svojo podobo izpito in mračno.*

1914, Maribor

Prevedel Ivan Minatti

V: Ivo Andrić, *Ex Ponto/Nemiri/Lirika*. Državna založba Slovenije, Ljubljana 1977, str. 151.

VIHARNA NOČ

*Noči se.
Bijejo temna krila z ledenimi sunki,
temno nebo in utrip planin.
Blizu je noč in z njo vetrovi orjaki.
Daljava buči.
Bučanje daljav mi zbuja to noč
v duši čuden odmev.*

*Bučanje daljav je šepetanje mrtvih,
glas ljubezni, ki se ni porodila,
glas sreče, ki je usahnila v popku.
Bučanje daljav je zgodovina velikih misli
(O ubogi ljudje!), ki so vznikale ob svitu,
se po nebu sprehajale, ne vedoč za zenit,
in skoro zašle v ruju rojene krvi
kot otožna sonca.
Bučanje daljav je daljni pozdrav
dragih ljudi, s katerimi nas družijo želje,
a usoda ločuje.*

*Zame, za moj čas besede ni:
Koraki po ozki celici, brez števila,
dnevi v nizu, prestrašenih oči,
razbesneli pekel mojega časa, propad in
uničenje vsega, —
pesniki prihodnjih dni, mladci in
dekleta,
idila, ki prihaja, vaše pesmi bodo stkane
iz zlata in sence,
v veter posejana in neznana — peta in pozabljena
bo tisto jutro — moja
mariborska kitica.*

Prevedel Ivan Minatti

V: Ivo Andrić, *Ex Ponto/Nemiri/Lirika*. Državna založba Slovenije, Ljubljana 1977, str. 189.

KRATKA ANDRIĆEVA BIOGRAFIJA

Ivo Andrić (10. oktober 1892, Dolac pri Travniku (Avstro-Ogrska) – 13. marec 1975, Beograd, Jugoslavija), bosansko-srbski književnik in diplomat. Imenujejo ga tudi balkanski Homer. Je edini prejemnik Nobelove nagrade za književnost z območja nekdanje Jugoslavije, ki jo je prejel leta 1961 za roman *Most na Drini* (*Na Drini ćuprija*). Začel je kot pesnik in nadaljeval kot prozaist. V zgodnjem obdobju je napisal vrsto novel in kratkih zgodb. Po mnenju številnih literarnih zgodovinarjev so njegova dela izvrsten prikaz »Orienta v Evropi«.

Po osnovni šoli, ki jo je končal v Višegradu, se je leta 1903 vpisal v gimnazijo v Sarajevu, za tem na filozofskih fakultetah v Zagrebu, na Dunaju in Krakovu študiral slovansko književnost, filozofijo in zgodovino. V Splitu so ga avgusta 1914 obsodili za veleizdajo. V prvem letu prve svetovne vojne je osem mesecev preživel v mariborskem zaporu, za tem pa do leta 1917 v hišnem priporu v Ovčarevu pri Travniku in Zenici. Konec vojne in ustanovitev Države SHS je dočakal v Zagrebu, kjer je s kasnejšimi prostozidarji Nikom Bartulovićem, Brankom Mašićem in Vladimirom Čorovićem ustanovil in urejal prvi skupni jugoslovanski književni časopis *Književni jug*. Bil je tudi član Odbora za prehrano lačnih otrok v Bosni, konec leta 1918 in na začetku leta 1919 pa je delal v Sekciji za organizacijo in agitacijo ljudskega sveta SHS. Z razglasitvijo kraljevine postane sekretar na Ministrstvu za verska vprašanja. Preseli se v Beograd, kjer se zaposli na Ministrstvu za zunanje zadeve. V svoji konzulatsko-diplomatski karieri je bil najprej uradnik v Vatikanu, zatem pa v diplomatskih predstavništvi v Bukarešti, Trstu, Gradcu, Marseillu, Parizu, Bruslju, Madridu, Ženevi in Berlinu. Leta 1924 je v Gradcu doktoriral z disertacijo *Razvoj duhovnega življenja v Bosni pod vplivom turške vladavine*. Zadnja diplomatska funkcija, ki jo je opravljal, je funkcija izrednega poslanca in pooblaščenega ministra pri kraljevem poslaništvu v Berlinu od aprila 1939. Ko je Nemčija leta 1941 napadla Jugoslavijo, se je Andrić poleti tega leta vrnil v Beograd in tam v osami živel vso drugo svetovno vojno. V tem času je prepovedal tiskanje in objavljanje svojih del.

Andrić je svojo literarno pot začel kot pesnik. Leta 1914 je bil med sodelavci Hrvatske mlade lirike. Njegovo delo je razdeljeno na nekaj tematsko-žanrskih enot. V prvi ga zaznamuje lirika in pesmi v prozi, v katerih obravnava osebno eksistencialno-duhovna iskanja. V drugem obdobju, ki traja do začetka druge svetovne vojne, je literarno usmerjen k pripovedniški prozi, jezikovno pa iz bosanske jekevce preide na srbsko ekavico. Zadnje ustvarjalno obdobje je zaznamovano z obsežnejšimi deli.

Med drugo svetovno vojno je v samoti napisal svoja tri najboljša dela: *Most na Drini*, *Travniška kronika* in *Gospodična*, ki so vsa izšla v letu osvoboditve in so kasneje doživela svetovno slavo. Sodi med tiste redke pisatelje v zgodovini jugoslovanskih književnosti, ki je še vsaj deset let pred svojo smrtjo dosegel za svoje pisateljsko delo vsa, tudi najvišja priznanja v domovini in največje mednarodno svetovno priznanje, ko so mu leta 1961 podelili Nobelovo nagrado. Bil je prvi pisatelj iz kroga jugoslovanskih književnosti, ki je bil deležen počastitve, ki pa je bila hkrati priznanje jugoslovanski književnosti.

Andrić je bil prvi predsednik Zveze književnikov Jugoslavije (1946–1952) in predsednik združenja književnikov Srbije. Bil je član Srbske akademije znanosti in umetnosti (SANU) od leta 1946, dopisni član Jugoslovanske akademije znanosti in umetnosti (JAZU) v Zagrebu od leta 1951 in od leta 1953

dopisni član Slovenske akademije znanosti in umetnosti (SAZU). Častni doktorat so mu dodelili na univerzah v Sarajevu, Krakovu in Zagrebu. Za svoje delo je bil odlikovan z Redom zaslug za narod prvega reda, Redom Republike z zlatim vencem in Redom junaka socialističnega dela. Ob Nobelovi nagradi je med številnimi nagradami prejel tudi nagrado jugoslovanskih književnikov za življenjsko delo (1956) in nagrado AVNOJ (1967).

Po razpadu Jugoslavije se Andrić v Srbiji obravnava kot izključno srbski književnik, na Hrvaškem pa ga štejejo za svojega. Med poznavalci svetovne književnosti prevladuje mišljenje, da so njegova najpomembnejša dela vezana na srbske kulturne prostore.

ANDRIĆEVA PRIPADNOST PROSTOZIDARSTVU

Andrić je bil v ložo Preporod (*Preporođaj*) v Beogradu sprejet leta 1925. Istočasno so bili sprejeti Petar Dobrović, Ivan Ribar in Gustav Krklec. Leta 1926 je bil afiliiran v ložo *Dositej Obradović* in 5. novembra 1926 po paragrafu 70 iz nje izključen. Pri tem je zanimivo, da je leta 1935 objavil svoje besedilo *Raj v starem Sarajevu* v prostozidarski reviji *Javnost* (2. 2. 1935, št. 3, str. 31–34). Leta 1942 je Andrić v svoji izjavi izrednemu komisariatu za osebne zadeve vlade Milana Nedića zapisal, da je zaradi svoje neaktivnosti spontano prenehal biti prostozidar. V seznamu prostozidarjev aktivnih funkcionarjev in upokojencev iz druge svetovne vojne pa je navedeno, da je še vedno član lože *Dositej Obradović*. Leta 2004 je bil v Sarajevu vnos luči v deputacijsko ložo, ki so jo poimenovali po Ivu Andriću.⁶

...

Ko so mi ponudili, naj stopim v prostozidarsko ložo, sem bil mlad človek, ki ga niso privlačile niti družabne zabave niti strankarsko-politično življenje. In zelo

⁶ Konec 20. stoletja je bila s pomočjo bratov Velike lože Avstrije in Velike lože Slovenije v Sarajevu ustanovljena deputacijska loža *Lux Bosnia št. 1* (1999). Junija 2004 je bil vnos luči v deputacijsko ložo *Ivo Andrić št. 2*, leta 2005 pa še deputacijsko ložo *Veritas št. 3*. Z dekretom Velike lože Avstrije je bil 16. aprila 2005 vnos luči v bosansko-hercegovsko Veliko ložo Bosne in Hercegovine s sedežem v Sarajevu. S tem je po šestdesetih letih znova zaživelo prostozidarsko življenje. Leta 2007 jo kot regularno ložo prizna Združena velika loža Anglije (UGLE).

Vodilo lože Ivo Andrić je povzeto v njegovem romanu *Most na Drini: Gradimo mostove med bregovi, mesti, kulturami in ljudmi. Ti mostovi bratstva so trajnejši in trdnjši od vseh meja, ki so zunaj nas, pa tudi tistih, ki so v nas.*

rad sem sprejel priložnost, da se znajdem v družbi resnih in dobronamernih ljudi, kjer bi lahko morda koristil tej deželi in družbi ter se osebno izpopolnjeval in napredoval, razlaga pozneje svoje motive, zakaj se je pridružil beograjski loži *Preporod*. Andrić za svoje člane pripravi skico o Bosni in se udeležuje njihovih tedenskih del.

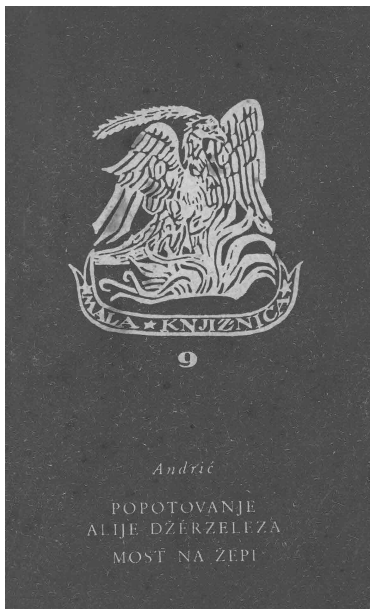
Toda članstvo se po aferi s poljsko soprogo njegovega prostoziidarskega brata Gustava Krkleca nenadno konča. Da je Andrić svojega prostoziidarskega brata (kateremu je bil tudi poročna priča) prevaral z njegovo ženo, je bilo za prostoziidarje, ki so od svojih članov pričakovali neoporečno zasebno življenje, nedopustno. Toda Andrića pozneje občasno vendar navajajo kot člana druge beograjske lože *Dositej Obradović*, torej ostane prostoziidar. Vsekakor je Andrićevo občasno prostoziidarstvo vedno znova dajalo potuho spekulacijam o tem, da je v svojem literarnem delu, recimo v *Most na Žepi*, skril skrivna znamenja te miselnosti. Vendar tam nimamo opravlka s kotniki (simbolom prostoziidarjev) in ali tam ne piše o (brezimnem) gradbeniku v osami njegove koč: *on pa kar naprej struga tisto kamenje in nekaj piše; struga, pa spet piše. Kar naprej tako*. In ali ni – če še naprej citiramo iz omenjenih spekulacij – neobdelani kamen pri prostoziidarjih sinonim za človeško nepopolnost pred obličjem »velikega graditelja vseh svetov«?⁷

Martensu, ki je napisal zanimivo in berljivo Andrićevo biografijo, lahko pripišemo šibko poznavanje prostoziidarske simbolike in v kontekstu zapisa-nega podcenjujoč vpliv Andrićevega članstva v prostoziidarski loži, zato mu lahko na tem mestu repliciramo.

Andrić je svojo pripoved *Most na Žepi* objavil oktobra 1925 (izdal Srbski književni glasnik), kar sovпада s članstvom v prostoziidarski loži. Pripoved o mostu čez Žepo je prispodoba, ki se začne tradicionalno in obenem kafkovsko: *V četrtem letu vezirjevanja je velikemu vezirju Jusufu spodrsnilo in kot žrtev nevarne spletke je na vsem lepem padel v nemilost*. S tem prvim stavkom, ki morda ne po naključju spominja na slavni začetek Kafkovega šest mesecev prej objavljenega *Procesa*, se začne zgodba Jusufa, Bosanca po rodu, ki je zaradi krvnega davka postal musliman. Jusuf prebije dlje časa v ječi, ker ga je na carigranskem dvoru nekdo po krivem obrekoval, čeprav ni storil nič slabega. Nazadnje lahko dokaže svojo nedolžnost in z vsemi častmi ga spet nastavijo na stari položaj. Toda vezir ni več isti. Po času, ki ga je prebil v ječi, postane nezaupljiv do *žameta, biserovine, besed in dejanj*. Izgubljen je v svojih mislih in spominih; zagrenjenega ga počasi spravljajo v norost. Lahko rečemo, da v sebi umira zaradi nezaupanja in strahu do vseh in vsega. Začne verjeti, da je v vsem nekaj zla, da lahko vse človeško početje in govorjenje vodi v nesrečo, zato se umakne vase in počasi umira v sebi, ne da bi našel smisel, ki ga je

⁷ Odlomek iz knjige: Michael Martens, *V požaru svetov*, str. 126–127.

nekoč iskal. Misli mu vse pogosteje tavajo k Bosni, v čas otroštva, v tisto *daljno in hribovito temačno deželo Bosno* (v misli na Bosno je bilo zanj vedno nekaj *temačnega!*), ki jo je še celo luč islama mogla le deloma razsvetliti.⁸

Slika 4: Naslovnica knjižice Ivo Andrić, *Popotovanje Alije Džerzeleza. Most na Žepi*. Prevedel Tone Potokar. Mala knjižica 9. Slovenski knjižni zavod v Ljubljani, 1947. Zbirka Primoža Premzla, Maribor.

Slika 5: Most na Žepi iz druge polovice 16. stoletja pri kraju Žepa na vzhodu Bosne in Hercegovine. Leta 2006 mu je bil dodeljen status spomenika nacionalnega pomena. Foto Zlatko Miljević/Wikipedija

Kljub sumničavosti do vsakršnega dejanja se odloči, da bo dal v svoji rodni vasi, od koder so ga odpeljali kot otroka, zgraditi most. Ko je delo po številnih težavah končano, ga od blizu in od daleč občudujejo kot čudež, kot da je *nenavadna misel, zablodela in ujeta v skalovju in divjini ...*

Pri Andrićeви poetiki, povezani z mostom na gorski reki Žepi tik pred izlitjem v Drino, je potrebno izpostaviti čudenje pri tehnološko zahtevni gradnji mostu in njenem izvajalcu. V zgodbi Andrić izmenično sledi usodi dveh likov: velikega vezirja Jusufa in skrivnostnega Italijana, gradbenika, ki gradi

⁸ Odlomek iz knjige: Michael Martens, *V požaru svetov*, str. 124. Svetloba se v zgodbi pojavi tudi v kontekstu gradbenika, ki okoli odrov in nasipov pogosto pregleduje nastajanje mostu, tudi ponoči, z gorečo baklo. Pri tem imamo znova opravka s prostozidarsko simboliko, saj je svetloba v središču prostozidarskega dela in življenja. Pri odpiranju nove lože se to imenuje vnos luči. V kontekstu zgodbe pa luč islama ni okvir, ki bi osvetlil temačno deželo Bosno in sonce, ki osvetljuje vezirjev vrt. Ivo Andrić, *Most na Žepi*, str. 52.

veličastne mostove po celotnem Osmanskem cesarstvu, ki ga je vezir najel, da zgradi most na reki Žepi, blizu njegove rodne vasi. Gradnja mostu je bila po epskem izročilu povezana s številnimi težavami, ki jih je graditelj s svojo vztrajnostjo uspešno premagal. Gradbenik je po izgradnji mostu (okoli 1570) zapustil Žepo, po vrnitvi v Carigrad pa je zbolel za kugo in umrl. V zgodbi je na enem mestu lep opis mostu, ki ga je gradbenik s pomočjo kamnosekov in zidarjev zgradili v grapah kanjona Žepe: človek bi si lahko mislil vse kaj drugega kot tako čudovit premostitveni objekt v od boga pozabljenem in opustošenem kraju. Zdelo se je, kot da nabrežji ena proti drugemu spustita razpenjena vodna curka, ki se združita in tvorita lebdeči lok nad breznom. Pod obokom se je videl na dnu obzorja košček modre Drine, globoko pod njo pa je žuborela razpenjena in ukročena Žepa.

Začuden Višegrajčani so nekaj dni zaporedoma opazovali stavbenika, kako pripognjen in sivolas, toda rdeč in mladosten v obraz, hodi okrog velikega kamnitega mostu, kruši, med prsti drobi in z jezikom okuša malto⁹ iz sestavkov in kako korakoma meri oboke.

Zapisano govori o človekovi strasti in poslanstvu, ki z leti ne mineta in trajata do konca življenja. Gradbenik pri nikomer ne išče prijateljstva, pohvale ali pomoči in tudi ne hlepi po materialnem, ampak živi za svoje delo in mu po vseh stiskah s svojo vztrajnostjo most uspe dokončati. Ni zahteval veliko, a je s svojim delom marsikomu veliko dal. Zgodba priča o skromnosti stavbenika, ki si je za čas gradnje mostu postavil leseno kajuto, kjer si je kuhal sam, čeprav so mu ponudili bivanje v Višegradu ali eni izmed krščanskih hiš nad Žepo.¹⁰

*Potem je nekaj dni odhajal v Banjo, kjer so lomili apnenec in od koder so jemali kamen za višegrajski most. Pripeljal je težake in odkopal kamnolom, ki je bil čisto s prstjo zasut in obrasel z grmičjem in nizkimi borovci. Kopali so, dokler niso našli široko in globoko žilo kamna, ki je bil jedrovitejši in bolj bel kakor tisti, iz katerega je bil zidan višegrajski most. V zapisanem prepoznamo alkimistično geslo V.I.T.R.I.O.L. – *Visita Interiora Terrae Rectificando Invenies Occultum Lapidem* (Obiščite notranjost zemlje in skozi očiščenje boste našli skriti kamen). V prostozidarstvu se s tem simbolom srečamo v t. i. temni sobi mojstrske stopnje, ki se nanaša na notranji duhovni proces »očiščenja«. V prenesenem pomenu nas geslo nagovarja, da se poglobimo v notranjost in skozi poglobljeno kontemplacijo, kjer najdemo Kamen modrosti, ki je pri-spodoba za znanje, na katerem temelji bivanje in razvoj. S pomočjo očiščenja*

⁹ Malta v prostozidarski simboliki pomeni vezivo gradnje. Tako kot malta skrbno obdelane kamne povezuje v trdno celoto, tako povezuje bratstvo ljudi, ki morajo graditi tempelj človečnosti.

¹⁰ V tem primeru lahko kajuta simbolizira prostozidarsko ložo, kamor nepoučeni nimajo vstopa.

mentalne nesnage sledimo poti na vedno boljšem poznavanju sebe in sveta, v katerem živimo.

*Šele, ko je bilo vse pripravljeno in napeljan kamen iz Banje, so prispeli kamnoseki in zidarji, Hercegovci in Dalmatinci. Zgradili so jim lesenjače, pred katerimi so klesali kamenje, beli od kamnitega prahu kakor mlinarji. Stavbenik pa je hodil okrog njih, se sklanjal nadnje in vsak čas jemal mero z rumenim pločevinastim trikotnikom in svinčnim grezilom na zeleni niti. ... Še ko so prvi popotni šli čez most, v občudovanju postajajoč, je stavbenik izplačal delavce, zložil in natovoril svoje zaboje z orodjem in papirji in se s tistima dvema vezirjevima zaupnikoma odpravil proti Carigradu. Vpliv prostozidarske misli v delu *Most na Žepi* je očiten. Plačilo za opravljeno delo – povišanje mezde v prostozidarstvu pomeni dvig iz stopnje vajenca, na stopnjo pomočnika. Dobi ga v obliki modrih nauk, ki so bili zakopani pod steber B. Omenjena sta dva pomembna prostozidarska simbola: pločevinasti trikotnik¹¹ in grezilo oz. svinčnica¹² (svinčeno grezilo na zeleni niti).*

Neznani gradbenik v prostozidarski simboliki spominja na legendo o Hiram, ki bi naj v svoji današnji obliki nastala v srednjem veku in se je s potujočimi gradbenimi obrtniki že veliko pred letom 1700 razširila po britanskih gradbenih kolibah in se tam izoblikovala kot prostozidarski mit. Hiram v legendi umre nasilne, »trojne« smrti, v prostozidarstvu pa simbolno vsak kandidat za stopnjo mojstra – loči se od materialnega, fizičnega in duhovnega bivanja, torej od profanega sveta, da se potem zopet znajde na ravni božanskega: sedaj je resnično mojster!

Velika, a morda tudi edina človeška dobrina je človek – potrjen kot ustvarjalni subjekt. Mojstri, graditelji, stavbeniki ne doživljajo življenja kot jalovo sizifovsko »oranje morja«, kakor je individualna človekova avantura ocenjena v Andričevem esejju o Simonu Bolivarju. Svetloba se lesketa od znotraj; bogastvo je notri, ne zunaj. To nam kaže brezimni graditelj mosta na Žepi. Ne čuti ne mraza, ne lakote, ne nizkih zahtev slabotne človeške narave. Podobo mostu, ki jo vidi pred svojimi duhovnimi očmi, spreminja v razumsko idejo, to pa v dejavno energijo.¹³

Andrić v svoji povesti izpostavi čudenje pri tehnološko zahtevni gradnji mostu in njenem gradbeniku – neznanem Italijanu, *ki kar naprej struga tisto*

¹¹ Enakostranični trikotnik je simbol vsemogočnega (velikega) graditelja. Najdemo ga kot simbol na vzhodnem tempeljskem zidu, kot rekvizit pri sprejemu (vajenski obred), kot »vajensko zvezdo« (v obliki vsevidnega očesa).

¹² Grezilo oz. svinčnica v prostozidarstvu simbolizira resnico, resnicoljubnost in premočrtnost mišljenja in ravnanja. Z njim se preverja trdnost skupnega spoznanja. Grezilo spada med tri premične insignije in je simbol drugega nadzornika.

¹³ Petar Džadžić, Andrićevi kažipot. V: Ivo Andrić, *Ex Ponto/Nemiri/Lirika*, str. 451.

kamenje, kar v prostozidarstvu simbolizira »delo na grobem kamnu« – delo na samemu sebi oz. kako postati boljši človek. Prostozidarstvo¹⁴, ki ga poznamo danes, ima svoje korenine v ceilih srednjeveških gradbenikov, ki niso bili nujno samo kamnoseki, a so si vsi delili podobne vrednote in ideale. Že v antiki in srednjem veku so kamnoseki pri obdelanih kamnih, pripravljenih za gradnjo, vrezovali znake, ki so simboli ali alegorije kamnosekov in klesarjev. Vrezovali pa so seveda tudi napise – kronograme ... po željah naročnikov. Vezirju je po gradbenikovi smrti mladi in učen carigrajski veroučitelj, ki je bil doma iz Bosne, pisal pa je tekoče verze, predlagal, da bi na most vklesali napis, ki bi bodočim rodovom sporočal kdaj in kdo je most zgradil.

Slišal je, pravi, za most, ki ga je vezir postavil v Bosni, in zanaša se, da bo tudi na to kakor na vsako drugo javno stavbo vrezal napis, da se bo vedelo, kdaj je bila sezidana in kdo jo je postavil. Pesnik mu izroči predlog kronograma, ki naj bi ga vklesal v steber mostu, v prevodu:

*Ko sta si segli v roke
Dobra Uprava in Plemenita Veščina,
je zrasel ta krasni most,
v veselje podložnikom in Jusufu v ponos,
na tem in onem svetu.*

Pod tem dve enaki polji in vezirjev pečat. V večjem polju je pisalo:

Jusuf Ibrahim, resnični suženj božji.

V manjšem pa vezirjevo geslo:

V molčanju je gotovost.

Vezir znova in znova bere besedilo in dolgo razmišlja o njem. Na koncu prečrta pesem. Na mostu naj bosta samo njegovo ime in geslo. Potem prečrta vezir še svoje ime. *Ostalo je samo geslo: V molčanju je gotovost. Nekaj časa je slonel nad njim. Potem pa še enkrat vzdignil roko in z odločnim zamahom prečrtal tudi to. Tako je most ostal brez imena in znamenja.*

To oportunistično geslo *V molčanju je gotovost*, ki bi naj bilo zapisano na mostu, se pogosto nasploh povezuje z Andrićem. Znašlo se je tudi v naslovu ene izmed najboljših študij o Andrićevem delu, *Ivo Andrić, paradoks o molčanju* (Paradoks o šutnji, 2008) bosansko-hercegovega publicista, pisatelja

¹⁴ Besedo prostozidar smo v slovenščino dobili s prevodom nemške *Freimaurer*, ki pa je prevod angleške *freemason*. Ta izraz je že v 14. stoletju označeval boljše vrste (zidarja) kamnoseka, ki opravlja tudi kiparska dela. Beseda loža je iz angleške *lodge*, ki je prvotno pomenila kamnoseško delavnico, postavljeno kar zraven gradbišča.

in zgodovinarja Ivana Lovrenovića, ki je med ostalim zapisal: *Pri Andriću je princip implozije, paradoksalni »beg od besed«; z besedami, s katerimi bi najraje govoril – z molkom.*

V citatu *V molčanju je gotovost*, je zapisana ena izmed ključnih lastnosti prostozidarjev, to je moška krepost molčečnosti, saj verjamejo v to, da je njihovo delo najbolje opravljeno v tišini in brez zunanjih vplivov. Zato javnost nima vpogleda v njihovo delovanje, saj ne razkrivajo podrobnosti o svojem članstvu in delovanju. To se zato v javnosti pogosto izenačuje s tajnostjo delovanja, kar neupravičeno povzroča sumničavost in zgodbe o teorijah zarote.

Pripoved *Most na Žepi* vsebuje številne vrednote in tudi univerzalne resnice. Izpostavlja človekova prizadevanja, da bi svet prilagodil sebi in se bori proti silam narave, ki včasih rušijo vse pred seboj. Poudarja človekovo željo, da vse spravi v red in uredi svet okoli sebe in tudi v sebi, kar velikemu vezirju Jusufu ni uspelo. Tako kot v romanu *Most čez Drino* tudi ta novela govori o minljivosti človeškega življenja in večnosti zgrajenega mostu. Poleg tega sta tako roman kot povest bogata z realističnimi prikazi narave in terena ter tudi ljudi in njihovih odnosov. Na koncu se zdi, da je most res edina stvar, ki je stalna in nespremenljiva.

ZAKLJUČEK

Umetnost preživi minljivost človeka, ki jo ustvarja; s tem premaga smrt. Umetniška dela, če jih ne uniči človek ali narava, so večna. K zapisanemu se poda še Plečnikova misel: *Minljiv si, le dela so tvoj spomin.*

PROSTOZIDARJI, POLITIČNI ZAPORNIKI V MARIBORU

V Andričevem življenjepisu so že omenjeni trije prostozidarji; eden izmed njih je bil prav tako politični zapornik v mariborskem zaporu. V pojasnilu, ki je dodano popisu političnih zapornikov¹⁵, ki so bili zaprti na začetku vojne leta 1914, je v tipkopisu zapisano:

Spisek predstavlja seznam slovenskih in hrvaških političnih pripornikov v mariborski moški kaznilnici v prvih mesecih po izbruhu prve svetovne vojne, 1914.

¹⁵ PAM, fond Moška kaznilnica, Rokopisni seznam slovenskih in hrvaških političnih internirancev leta 1914 v mariborsko kaznilnico, 247/1. V kontekstu domobranske vojašnice v Melju je primerneje uporabljati termin zapor in ne kaznilnica, ta je bila na desni strani Drave, ob Pobreški cesti.

Z začetkom prve svetovne vojne se je sprožil pravi val političnega terorja nad narodno-politično aktivnimi, pa tudi zgolj zavednimi Slovenci in Hrvati in to v obliki aretacij zgolj na osnovi suma oz. prijav t. i. »črnih odborov« ter denuciantov. Zaporji so se polnili z »veleizdajalci«, »vohuni« in »srbofili«.

Številni dalmatinski in istrski Hrvati so bili takrat prignani v Maribor in priprti v meljski kaznilnici¹⁶, štajersko-slovenske domačine, zlasti izobražen-ce pa je žandarmerija raje spravila naravnost v graške zapore. Odvajanje ter prevozi aretirancev so se vršili na brezobrazen način, organiziralo se je poni-žujoče »sprejeme« teh na postajah z pljuvanjem in šikaniranjem, pri čemer se je zlasti brutalno postopalo s slovensko duhovščino. Po avstrijskih časopisnih podatkih je bilo v teku prvih 14 mesecev vojne zaradi veleizdaje idr. v sloven-skih pokrajinah usmrčenih 469, v hrvaških in bosanskih pa 1413 oseb. »Črni odbori« so bili pri nas krajevni politični zaupniki nemškega »Volksrata«, ki je izrabljajl brezpravne vojne razmere za iztrebljanje in ustrahovanje politično motečih slovenskih in hrvaških oseb. Mnogi slovenski uradniki so bili takrat premeščeni v neslovenske pokrajine, a v te je prišlo toliko nemških uradnikov, da je to slovensko uradovanje povsem onemogočilo.

Proti temu terorju so slovenski poslanci protestirali v dunajskem parlamentu junija 1917, z navedbo po primerih in statistično obseg političnih preganjanj. Skupščino so opozarjali, da se Slovencev in Hrvatov zgolj zaradi narodne zave-dnosti med avstrijskimi Nemci ne smatra več za državi zvestega oz. poštenega državljana, kar znova pojasnjuje, da si morajo južnoslovanski narodi ustano-viti samostojno državo, v kolikor ne želijo suženjsko trpeti.

Pri navedenih zapornikih je potrebno omeniti, da sta bila v času presta-janja kazni prostožidarja samo Budislav Grga Angjelinović in Antun Tresić-Pavičić; vsi ostali, vključno z Ivom Andrićem so postali prostožidarji v času po prestanem zaporu.

Budislav Grga (Gregor) Angjelinović (14. januar 1886, Sućuraj na Hvaru – 1. maj 1946, Split) politik in publicist.

Pravo je študiral v Zagrebu, Pragi in Lvovu; doktoriral je v Zagrebu in Lvo-vu. V Splitu je bil odvetniški pripravnik pri dr. Anteju Trumbiću. Leta 1913 je bil predsednik nogometnega kluba Hajduk. S svojimi političnimi stališči je v Zadru in Splitu prihajal v orožarske spopade z italijanskimi nacionali-sti. Zaradi protiavstrijskega govora na proslavi v spomin na kosovsko bitko pri Kninu je bil v Zadru leta 1915 za veleizdajo obsojen na tri leta strogega

¹⁶ Alenka Glazer naj bi iz nekih zapiskov ugotovila, da bi naj bil Andrić zaprt v preiskoval-nem zaporu v Sodni ulici. Marjan Pungartnik, *Marburška strofa*. V rokopisni zapuščini Alenke Glazer teh zapisov ni bilo mogoče najti.

zapora. Kazen je prestajal v zaporih v Šibeniku, Zadru, Mariboru in Gradcu. V mariborskem zaporu je prestajal kazen med 20. 8. in 12. 12. 1914, ko je bil poslan na sojenje v Šibenik. Leta 1917 je na Dunaju služil vojaščino. Po splošni amnestiji se je vrnil v Zagreb, kjer je urejal časopis *Hrvatska država*, ki ga je izdajala frakcija Stranke prava, ki se je zavzemala za združitev vseh slovenskih narodov. Bil je pobudnik za ustanovitev Narodnega sveta SHS in postal njegov tajnik. Kot poverjenik za javni red in varnost v Zagrebu je decembra 1918 poskrbel za zadušitev krvavega upora hrvaških vojakov 53. in 25. polka v Zagrebu proti združitvi s Srbijo. V svoji politični karieri je bil večkrat izvoljen v skupščino v Beogradu. Po atentatu na Stjepana Radića v skupščini v Beogradu 20. junija 1928 je bil Angjelinović imenovan za ministra za gradbeništvo v vladi dr. Antona Korošca. Po uvedbi šestojanuarske diktature leta 1929 je bil imenovan za pooblaščenega ministra in izrednega predstavnika v Pragi in kasneje na Dunaju.

Do razpada Kraljevine Jugoslavije aprila 1941 je pogosto menjeval ministrske in diplomatske službe, po začetku vojne pa je pobegnil v tujino in bil v opoziciji do kraljeve vlade. Pisal je za številne časopise v Zagrebu, Splitu, Beogradu in Torontu.

Član lože *Maksimilijan Vrhovac* v Zagrebu je postal leta 1913, leta 1918 pa je postal član lože *Ljubav bližnjega* v Zagrebu.

Niko Bartulović (23. december 1890, Stari Grad na Hvaru – februar 1945, na poti med Obrovcem in Topuskom) novinar, založnik, intendant, pripovednik, dramatik in kritik.

Že v času gimnazije se je aktivno vključil v delo napredne in nacionalistične mladine. V letih 1909–1912 je študiral na filozofski fakulteti v Pragi in Gradcu. Pred vojno je v Splitu urejal časopis *Sloboda* in sodeloval pri ustanavljanju časopisa *Ujedinjenje*. Po sarajevskem atentatu je bil obsojen za veleizdajo skupaj z izstopajočimi mladinskim aktivisti na petletno zaporno kazn, ki jo je prestal v Šibeniku, Mariboru in Gradcu (Karlau). V mariborskem zaporu je bil med 20. 8. 1914 in 6. 7. 1915, ko je bil premeščen v Gradec. Na osnovi splošne amnestije leta 1917 in zdravljenja leta 1918 odpotuje v Zagreb, kjer z Ivom Andrićem, Brankom Mašićem in Vladimirom Čorovićem ustanovi revijo *Književni Jug*. Leta 1921 je bil eden izmed ustanoviteljev, ideologov in podpredsednik Organizacije jugoslovanskih nacionalistov – ORJUNA. V letih med 1921 in 1926 je bil istočasno tudi intendant splitskega gledališča. Bil je tudi urednik glasila *Pobeda* in *Jadranska straža*. S prepovedjo ORJUNE in razpustitvijo političnih strank se je leta 1929 preselil v Beograd in do začetka druge vojne deloval kot publicist in urednik v različnih časopisih. Zaradi svojega nacionalističnega prepričanja in protikomunističnih stališč je v času druge svetovne vojne sodeloval s četniki. Po italijanski kapitulaciji so ga zaprli

Nemci, po osvoboditvi Splita oktobra 1944 pa so ga zaprli osvoboditelji. Umrli je v neznanih okoliščinah na začetku leta 1945.

Pisal je novele in igre s sodobno socialno tematiko, povezano z Dalmacijo, in literarne kritike in recenzije. Bartulovićeva dela so večinoma literarni dokumenti časa; večjo vrednost pa imajo njegove novele.

V ložo *Dositej Obradović* v Beogradu je bil sprejet leta 1930. Leta 1939 je bil afiliiran v angleško-jugoslovansko ložo v Londonu.

Melko Čingrija (1. april 1873, Dubrovnik – 8. december 1949, Dubrovnik) odvetnik in politik.

Pravo je študiral na Dunaju, v Zagrebu in Gradcu, kjer je leta 1895 doktoriral. Že kot gimnazijec se je navduševal nad hrvaško nacionalno in politično idejo. Do izbruha prve svetovne vojne je bil v prvih vrstah boja za hrvaške narodne in politične pravice, kasneje s politiko t. i. nove smeri. Pripadal je Hrvaški narodni stranki; po združitvi s »pravaši« leta 1905 pa je nadaljeval kot član novoustanovljene Hrvaške stranke. Pri vsem je sledil očetu Peru Čingriji, ki je bil znan politik in dolgoletni župan Dubrovnika. Melko Čingrija je bil od leta 1901 poslanec v dalmatinski skupščini, od leta 1911 pa v cesarskem svetu. Med letoma 1911 in 1914 je bil župan Dubrovnika. Kot nasprotnik režima je bil pod stalnim nadzorom avstrijske policije. Leta 1914 se je poskušal izseliti, a je bil zajet v zadrskem pristanišču, zaslišan in obsojen v Šibeniku in od 20. 8. 1914 zaprt v mariborskem zaporu. Za tem, 10. 11. 1914, je bil interniran v Grünau, od koder je bil leta 1915 mobiliziran. Leta 1917 je sodeloval pri sprejetju Majske deklaracije Jugoslovanskega kluba v dunajskem državnem zboru. Bil je tudi udeleženec sprejetja Ženevske deklaracije o oblikovanju jugoslovanske vlade, katere član je bil tudi sam. V dvajsetih letih se je nenadoma obrnil na stran velikosrbske politike, ki sta jo izvajala kralj Aleksander in srbski radikalec Nikola Pašić. Leta 1926 je postal član Pašićeve Srbske ljudske radikalne stranke. V tem času je postal eden izmed delničarjev dubrovniške parne plovbe in predsednik upravnega odbora. Zvesto je služil unitarnemu starojugoslovanskemu režimu, za kar je bil nagrajen s številnimi funkcijami. Leta 1931 je postal viceguverner Narodne banke v Beogradu.

Bil je član lože *Svoboda* v Dubrovniku.

Prvislav Maria Grisogono (31. marec 1879, Split – 7. december 1969, Pariz) politik, odvetnik, ljudski zastopnik.

Pravo je študiral na Dunaju in v Gradcu, kjer je tudi doktoriral. Že v času študija se je gibal v krogih nasprotnikov Monarhije. Čeprav je agilno deloval kot politik, je služboval tudi kot uspešen odvetnik. Pred prvo svetovno vojno je vzpostavil zvezo z mladinsko revolucionarno organizacijo *Mlada Bosna*. Zaradi političnega delovanja je bil 18. 11. 1914 samo nekaj dni zaprt v zaporu

v Mariboru, nato pa konfiniran v Zadar; leta 1917 je nadaljeval pravniško delo v Sinju. Pred razpadom Avstro-Ogrske, v drugi polovici leta 1918, je bil Grisogono v Splitu član ustanovljene Deželne vlade za Dalmacijo. Po prihodu italijanske vojske v Dalmacijo leta 1919 je postal član Vrhovnega tajnega odbora, ki je moral brez vednosti vlade Kraljevine SHS organizirati vojaško in politično organizacijo za osvoboditev Dalmacije. Ker je bila medtem podpisana Rapalska pogodba, nadaljnje delovanje ni bilo potrebno. Med vojnami je opravljal številne politične in diplomatske funkcije. V času druge svetovne vojne so ga Nemci dvakrat zaprli v zapor Banjica v Beogradu. Po vojni ga je prostozidarski brat Ivan Ribar, ki je postal predsednik vlade, povabil, da se priključi Titu in Komunistični partiji. Ker njegov pogoj, da se država razvija demokratično, ni bil izpolnjen, je leta 1949 emigriral v Pariz, nato v London in nazadnje ostal v Parizu. Tam je v emigrantskem tisku pogosto objavljaj prispevke o političnem dogajanju v Jugoslaviji, kjer so na oblasti komunisti.

V ložo *Maksimilijan Vrhovac* v Zagrebu je vstopil leta 1922. Leta 1927 je dobil častni izstop iz venčka *Jadran* v Splitu. Leta 1929 je bil prvi nadzornik v loži *Pravda* v Splitu.

Stanoje Mihajlović (22. avgust 1882, Gornji Kovin, Madžarska – oktober 1946, na Kozjaku pri Mariboru)

Študij filozofije in državnih študij je zaključil v Beogradu leta 1904. Za tem se je zaposlil kot novinar na veleposlaništvu Kraljevine Srbije v Berlinu. Tam je leta 1908 tudi doktoriral iz filozofije in ekonomskih znanosti. Bil je diplomat in veleposlanik Kraljevine Srbije, Kraljevine SHS oz. Jugoslavije v Londonu, Berlinu, Rimu, Atenah, Trstu, Düsseldorfu, Pragi, Solunu, Varšavi, Madridu in Tirani. V letih med 1916 in 1918 je bil sekretar na veleposlaništvu Kraljevine Srbije v Rimu, kjer si je še z nekaterimi prizadeval za nastajajočo Kraljevino SHS in za pravično razmejitev s Kraljevino Italijo. Upokojen je bil leta 1931.

Ob okupaciji Jugoslavije, so ga Nemci zaradi njegovega anglofilstva iskali s tiralico. Njegova medvojna usoda ni znana. Čeprav ni sodeloval z Nedićevo vlado, niti z Dražem Mihajlovićem, so ga po osvoboditvi Beograda krajši čas zaprli, nato pa je želel emigrirati v Veliko Britanijo. Iz Beograda je slovenska Uprava državne varnosti (UDBA) prejela informacijo, da bo z ženo, operno pevko, poskušal pobegniti v Avstrijo. Na poti so ju v Lenartu v Slovenskih goricah zajeli, v zaporu UDBE na Slovenski ulici 21 v Mariboru zasliševali in na koncu na krut način usmrtili nekje na Kozjaku.

V ložo *Pobratim* je bil sprejet 5. septembra 1911. Istega leta je postal član patriotskega odbora srbskih lož. Kot diplomat je bil takoj vključen v navezovanje stikov s francoskimi prostozidarji v kontekstu razvoja prostozidarstva v Srbiji. Podobno vlogo v navezovanju stikov je odigral tudi v Zagrebu,

Londonu in Berlinu. Tudi v času Države SHS in Kraljevine Jugoslavije je zasedal visoka mesta v hierarhiji Velike lože. Kot anglofil je v tridesetih letih pogosto potoval na dela v angleške lože in utrjeval pomembne vezi. Bil je tudi med ustanovnimi člani angleško-jugoslovanske lože, ki se je začela oblikovati leta 1939.

Ivo pl. Tartaglia (6. februar 1880, Split – 3. april 1949, Lepoglava) politik in publicist.

Pravo je študiral v Zagrebu, na Dunaju in v Gradcu, kjer je leta 1903 doktoriral. Ob ustanovitvi Hrvaške demokratske stranke v Splitu leta 1905 je postal tajnik in ostal na tem položaju do konca delovanja stranke leta 1914. Politično je bil zelo aktiven, še posebej v času balkanskih vojn in vse do napovedi vojne Srbiji, ko je bil ujet in v Splitu obsojen za veleizdajo. V mariborski zapor je prispel 28. 8. 1914, odpuščen in konfiniran v Gornjo Avstrijo pa je bil 24. 2. 1915. Takoj po koncu vojne je postal načelnik Splita in v desetih letih poskrbel za vsesplošni razvoj mesta. Kralj Aleksander ga je leta 1929 imenoval za prvega bana Primorske banovine; na tem položaju je bil do leta 1932. V letih pred drugo vojno je bil angažiran in zaslužen za številne pridobitve v Dalmaciji. Bil je izjemen poznavalec likovne umetnosti, bibliofil.

Po drugi svetovni vojni je bil kompromitiran in obtožen, da kot predvojni ban in župan Splita med vojno ni deloval v dobrobit ljudstva in da je svoj politični vpliv izkoristil za osebno korist. Njegovo stanovanje, v katerem sta bili največja umetniška zbirka v Dalmaciji in impozantna knjižnica, je bilo demolirano. Obsojen je bil na sedemletno zaporno kazen, v času katere je leta 1949 umrl v kaznilnici Lepoglava.

V ložo *Maksimilijan Vrhovac* v Zagrebu je bil sprejet leta 1917; v isti loži je bil dvignjen v mojstra leta 1922. Izstop s kritjem je prejel v venčku *Jadran* v Splitu leta 1927, ko postane mojster stola lože *Pravda* v Splitu. V isti loži je prejel odpustnico leta 1935.

Oskar Maria Tartaglia (3. avgust 1887, Split – 13. marec 1950, Split) novinar, politik, odvetnik.

Že v času študija prava v Zagrebu je postal vodja nacionalistične mladine, njegov cilj pa združenje srbstva in hrvatstva, saj so takrat številni razlagali, da so Hrvati in Srbi en narod. Po povratku v Split je bil prepričan v idejo nastajanja Jugoslavije v dobrobit vseh narodov. Leta 1914 je bil ujet in obtožen veleizdaje zaradi velikosrbske propagande. V Zadru je bil obsojen na pet let strogega zavora. V mariborskem zaporu je bil na seznam zapornikov vpisan 18. 11. 1914, v graški zapor pa je bil premeščen 6. 7. 1915; kazen je odslužil vse do pomilostitve obsojencev leta 1917. Leta 1927 je zagovarjal doktorat prava, leto za tem pa je izdal knjigo *Veleizdajalec (Veleizdajnik)*, za katero sta

uvodnik napisala Antun Tresić-Pavičić, diplomat v Washingtonu, in novinar in pisatelj Niko Bartulović, oba sicer prostozidarja. Zagrenjen zaradi neuspeha pri izdaji časopisa *Zastava* se je umaknil iz javnega življenja. Krajši čas je imel v Splitu in Novem Sadu odvetniško pisarno, še pred začetkom druge svetovne vojne pa se je upokojil. V času vojne je bil v italijanskem zaporu, leta 1948 pa ga je že bolnega za nekaj mesecev zaprla povojna komunistična oblast.

Član lože *Maksimilijan Vrhovac* v Zagrebu je postal leta 1918, leta 1928 pa je v tej loži prejel izstop s kritjem; leta 1934 je bil član lože *Pravda* v Splitu, ki je bila pod okriljem *Simbolične Velike lože Libertas*, ki je bila v sporu z *Veliko ložo Jugoslavija* zaradi nacionalnega programa.

Ante (Anton) Tresić-Pavičić (10. julij 1867, Vrbanj na Hvaru – 27. oktober 1949, Split) pisatelj, pesnik, politik, narodni zastopnik.

Na dunajski univerzi je študiral filozofijo, zgodovino in zemljepis, kjer je tudi doktoriral. Pisal je pesmi in izdal svojo prvo potopisno knjigo. Pred prvo svetovno vojno je bil izvoljen za člana cesarskega sveta kot predstavnik kronske dežele Dalmacije. Po izbruhu vojne je bil zaradi projugoslovanskih stališč skupaj z bratoma Prislavom in Ivanom Grisogono ter pisateljem Nikom Bartulovićem zaprt v Mariboru in Gradcu. V mariborskem zaporu je bil med 6. 11. 1914 in 6. 7. 1915, ko je bil premeščen v graško kaznilnico. Ob Budislavu Grgi Angjelinoviću je bil v mariborskem zaporu edini prostozidar. V zadnjih dnevih vojne se je pridružil Narodnemu svetu Srbov, Hrvatov in Slovencev za politično združitev Južnih Slovanov. Na mirovni konferenci v Parizu leta 1919 je bil član delegacije Kraljevine SHS. V letih med 1919 in 1927 je delal v diplomatski službi v Madridu in Washingtonu. Ob upokojitvi se je preselil v Split, kjer je pisal poezijo in prozo. Tresićevo opus poezije je eden obsežnejših v novejši hrvaški književnosti; cenjen je predvsem kot pisec potopisne literature.

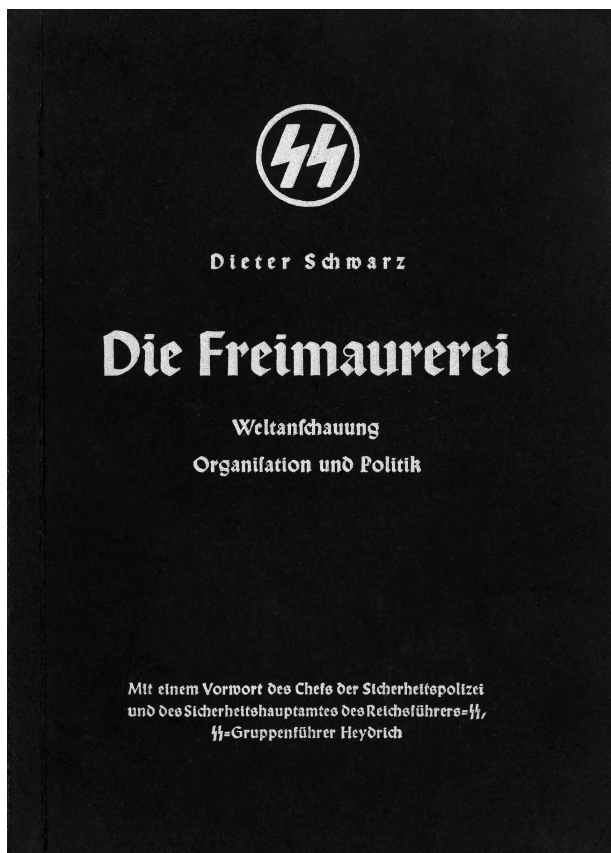
V ložo *Sokrates* na Dunaju je bil sprejet leta 1911 in leto za tem povišan v pomočnika. Na stopnjo mojstra je bil dvignjen v loži *Lessing zu den 3 Ringen* (1912); leta 1913 je postal član lože *Maksimilijan Vrhovac* v Zagrebu. Na iniciativo Vrhovnega sveta škotskega obreda Srbije je v Beogradu brez iniciacije prejel 33. stopnjo Velikega Orienta Francije.

* * *

Josip Broz Tito (7. maj 1892, Kumrovec – 4. maj 1980, Ljubljana) revolucionar, jugoslovanski maršal, politik hrvaško-slovenskega rodu.

Po t. i. bombaškem procesu 14. novembra 1928 je bil Josip Broz obsojen na pet let strogega zavora, ki ga je prestajal v kaznilnici Lepoglava v hrvaškem Zagorju. Zaradi strahu pred pobegom so ga 7. maja 1931 premestili

v mariborsko kaznilnico, kjer je na začetku bival v samici v traktu A, od 7. junija pa je že bil premeščen v skupinsko sobo osmih obsojenih komunistov. V času prestajanja kazni so se ves čas marksistično izobraževali. Broz je bil 13. novembra 1933 z eskorto pospremljen v Zagreb; zadnjih šest mesecev kazni naj bi odslužil v Ogulinu; zaprt pa je bil še tri mesece in pol. Marca 1934 je bil Broz izpuščen iz zapora in premeščen v hišni zapor v Kumrovcu. Kmalu je odšel in začel živeti z lažnimi dokumenti in spremenjenim videzom. Pri partijskem delu je začel uporabljati ime Tito.

Slika 6: Naslovnica knjige Dieter Schwarz (psevdonim), *Die Freimaurerei, Weltanschauung, Organisation und Politik*. Mit einem Vorwort des Chefs der Sicherheitspolizei und des Sicherheitshauptamtes des Reichsführers-SS, SS-Gruppenführer Heydrich [Prostozidarstvo, svetovni nazor, organizacija in politika. S predgovorom vodje varnostne policije in glavnega varnostnega urada SS-Reichsführerja in SS-Gruppenführerja Reinharda Heydricha]. Zentralverlag der NSDAP, Berlin, 1938. Nacistična propaganda, ki je dokazovala nepremostljivo nasprotje med prostozidarsko ideologijo v povezavi z judovstvom in nacionalsocializmom Tretjega rajha in s tem utemeljila gonjo proti prostozidarjem. Iz zapuščine prostozidarja dr. Vladimirja Ravniharja. Zbirka Primoža Premzla, Maribor.

Slika 7: Serija srbskih priložnostnih poštних znamk, izdanih ob »antimasonski« razstavi v Beogradu, na za to priložnost izdani kuverti in izdelanim poštним žigom: *Antimasonska izložba, 1. 1. 1942, Beograd*. Za to priložnost so izšle številne publikacije v skupni nakladi več kot 200.000 izvodov; več kot polovica od tega je bila na razstavi prodanih, ostale pa razdeljene. Razstava je bila odprta med 22. oktobrom 1941 in 19. januarjem 1942 v nekdanjih prostorih Velike lože Jugoslavije v Garašaninovi ulici 8. Razstavo naj bi si ogledalo okoli 80.000 obiskovalcev. Zbirka Primoža Premzla, Maribor.

Ali je bil Tito prostozidar?

Čeprav so se številni prostozidarji v letih pred grozečo se drugo svetovno vojno množično izpisovali iz lož, Velika loža Jugoslavije pa že od poletja leta 1940 ni bila več aktivna, so se na začetku vojne začele številne aretacije prostozidarjev, ki so jih za tem deportirali v taborišča. Nekaterim je še pravočasno uspelo pobegniti v tujino, številni pa so se priključili Osvobodilni fronti. V Beogradu je bila 22. oktobra 1941 odprta »antimasonska« razstava kot propaganda marionetne vlade Milana Nedića v okupirani Srbiji proti komunistom, judom in prostozidarjem kot predstavnikom treh internacional in glavnih sovražnikov Nemčije. Nemška okupacijska oblast je že pred tem organizirala podobne razstave z naslovom Angleško prostozidarstvo oktobra 1940 v Parizu, marca 1941 v Berlinu, februarja 1942 v vasi Brie, severno od Pariza ... Razstavno gradivo je bilo zaplenjeno v ložah in pri prostozidarjih pri zasedbi angleških Kanalskih otokov v Rokavskem prelivu leta 1940. Na razstavah so želeli prostozidarstvo prikazati kot rušilno, antinacionalno in škodljivo organizacijo. Prostozidarje in jude so obtožili za organizacijo državnega udara 27. marca 1941. Želeli so prikazati tudi povezavo med komunisti in prostozidarji in predstaviti tezo komunistov, da jugoslovanski narod ne obstaja, temveč da je Jugoslavija zveza šestih jetniških narodov. Obtožili so jih, da so glavni

krivci za propad Jugoslavije z razlogom, da so podpirali ustaštvo, kakor tudi ostala nacionalna gibanja, ki so do tega pripeljala. Razstava je bila povod, da je okupator 4. in 5. novembra 1941 aretiral 193 Beograjčanov. Obravnavali so jih kot talce, po posredovanju kvizlinške oblasti pa so postali »zaporniki«. Za približno 130 oseb s tega seznama je bil glavni kriterij aretacije, da so bili člani ali so domnevno pripadali kateri od prostozidarskih lož. V kontekstu te gonje je bil kot deseta priloga v knjigi *Slobodno zidarstvo ili masonerija*, ki je izšla v Beogradu leta 1941, dodan precej pristranski in neutemeljen seznam prostozidarjev, ki so bili člani Komunistične partije Jugoslavije. Na seznamu 17 »prostozidarjev« v Komunistični partiji Jugoslavije so med ostalimi Josip Broz, Koča Popović in Vladimir Velebit. Velebit, pravnik, partizanski častnik in diplomat, je bil ena izmed osrednjih osebnosti pri nastajanju povojne nove Jugoslavije. V svoji knjigi *Pričevalec zgodovine (Svjedok historije, 2001)*, ki jo je uredila Mira Šuvar, govori o ljudeh, s katerimi se je družil, ki so vplivali na njegove življenjske nazore in ga privedli v vrste Komunistične partije Jugoslavije. Vse od dijaških let do opravljanja pomembnih političnih funkcij je bil ne vedoč ali vedoč v kontaktu s prostozidarji (Branko Arko, pravnik, Ante Pavelić, zobozdravnik, Ivo Politeo, odvetnik, Winston Churchill, Giulio Andreotti ...). Velebit se je s Churchillom, prostozidarjem od leta 1901, večkrat srečal v Londonu, prvič maja 1944 kot Titov odposlanec skupaj s Slovencem, sekretarjem delegacije Dolfetom Vogelnikom. Delegacijo je gostil Vseslovenski komite v Londonu, ki ga je vodil dr. Boris Furlan, nekaj časa minister v jugoslovanski emigrantski vladi, od leta 1943 je bil podpornik partizanskega NOB; bil je predvojni prostozidar. V tem času je imel Churchill med jugoslovanskimi politikami v Londonu več svetovalcev, med katerimi je posebno zaupanje užival hrvaški politik dr. Juraj Krnjević. Bil je prav tako predvojni prostozidar, član švicarske lože v Lozani, leta 1940 pa se je pridružil angleško-jugoslovanski loži v Londonu, kjer so se pred in po vojni zbirali številni jugoslovanski politiki.

Po sporazumu Tito–Šubašić na Visu je prišlo do srečanja Tita s Churchillom v Neaplju avgusta 1944. Na srečanju sta bila prisotna tudi Ivan Šubašić, predsednik jugoslovanske vlade v izgnanstvu in Sava Kosanović, minister za notranje zadeve, socialne politike, ljudsko zdravje in gradnjo v Šubašićevi vladi; oba sta bila prostozidarja. Kosanović, sicer nečak Nikole Tesle, je bil globoko prepričan, da lahko narodi Jugoslavije obstanejo in napredujejo le v bratski zvezi.

Špekulira se, da je Tita v prostozidarstvo uvedel leta 1944 v Neaplju Winston Churchill in ga takoj povzdignil na 33. stopnjo Starodavnega in sprejete tega škotskega prostozidarskega obreda. Med državniškim obiskom Tita 16. marca 1953 v Londonu ga je bojda Churchill za krajši čas odpeljal neznano kam, kjer bi ga naj uvedel v skrivnosti prostozidarstva, ki ima v Londonu

svoj začetek leta 1717 in je začelo svoj neustavljivi pohod v vse demokratične države sveta. Zaradi večje odprtosti Jugoslavije proti Zahodu kot katere koli druge komunistične države in tudi zaradi notranjih partijskih obračunavanj so se občasno pojavile zgodbe, da je bil Tito prostozidar. Za to, da je Tito bil prostozidar, seveda ni nikakršnih trdnih dokazov.¹⁷ Ob tem je morda zanimiv še podatek, da je bil v letih 1945 in 1948 jugoslovanski veleposlanik v Londonu Ljubo Leontić, ki je bil sprejet v prostozidarsko ložo *Maksimilijan Vrhovac* v Zagrebu leta 1920. Leta 1929 je prešel v ložo *Pravda* v Splitu, kjer je bil tudi mojster stola; leta 1935 je iz lože izstopil. Leta 1944 je bil v Washingtonu predstavnik Jugoslavije pri Generalni direkciji Uprave za pomoč in obnovo (UNRRA) in izvršnega odbora konference v San Franciscu. V letu, ko je Tito prišel v London, je tam že leto dni bil jugoslovanski veleposlanik Vladimir Velebit, ki je bil v času Informbiroja minister za zunanje zadeve. Aprila 1948 je doživel moralni in politični šok. V svoj kabinet ga je povabil Tito in ga seznanil s pismom, ki je bilo namenjeno Kardelju, vsebovalo pa je ostre napade na Komunistično partijo Jugoslavije. V njem sta ga Stalin in Molotov obtožila, da je angleški vohun. Sovjetska zveza je v tem pismu zagrozila, da bo prekinila diplomatske odnose, če Velebit ne bo odstavljen z ministrstva za zunanje zadeve. To se je tudi zgodilo. Kmalu za tem je bil imenovan za pomočnika ministra za zunanjo trgovino. Uspešno je sodeloval pri iskanju gospodarskih povezav v Ameriki. V tem času mu je generalni direktor Mednarodne banke za obnovo in razvoj Eugene R. Black ponudil direktorski položaj v tej banki. Edvard Kardelj, takrat minister za zunanje zadeve, je temu povabilu nasprotoval, Velebit pa je v zameno dobil službo veleposlanika v Rimu. Iz tega časa je zanimivo srečanje, do katerega je prišlo na lovu. Velebit je bil namreč dolgoletni strastni lovec. V bližini starega пристanišča Ostia, jugozahodno od Rima, je srečal takrat še mladega in ambicioznega, kasneje enega najvplivnejših italijanskih politikov Giulia Andreottia, ki je bil povezan z zloglasno prostozidarsko ložo *Propaganda Due* (P2). Po tem srečanju je Velebit dobesedno čez noč postal veleposlanik v Londonu.

¹⁷ Na osnovi vprašanja srbskega prostozidarja Krstića maja 2009 v Arhiv in knjižnico Združene velike lože Anglije (UGLE), če je bil Josip Broz Tito iniciiran v angleško ložo, je UGLE odgovoril, da nikoli ni bil član angleškega prostozidarstva. Špekulacije o tem so se začele množiti po Titovi smrti leta 1980 predvsem zaradi dejstva, da na njegovem grobu ni peterokrake zvezde. Ugotovljeno je bilo, da je njegov sarkofag dobesedna kopija groba ameriškega predsednika in prostozidarja Franklina D. Roosevelta (1882–1945) na posestvu Springwood v Hyde Parku v New Yorku. Tito je namreč ta grob obiskal v spremstvu Rooseveltove vdove leta 1960. Izgled ga je prevzel in očitno kateremu od svojih zaupnikov povedal svoje želje, kako naj izgleda njegov grob. V: Slobodan G. Marković, *Jedan vek Velike lože SHS »Jugoslavija«*, str. 548.

Izključitev iz Informbiroja – mednarodnega komunističnega gibanja je pomenila, da so jugoslovanski komunisti na čelu s Titom morali iskati nove zaveznike. Našli so jih v Združenih državah Amerike, ki so od leta 1951 in vse do osemdesetih let 20. stoletja finančno, politično in vojaško podpirale komunistično Jugoslavijo, da bi omejile vpliv Sovjetske zveze na Zahodnem Balkanu in spodbudile ostale komunistične države, da se postopoma uprejo omejevanju lastne suverenosti.

Odnos med komunizmom in prostozidarstvom je bil zgodovinsko precej napet in sovražen. Skladno z odnosom komunistične internacionale je komunizem v prostozidarstvu kot organizaciji videl »buržoazni inštitut« in grožnjo zaradi njegove tajnosti in posledično zarotništva, mednarodnih povezav in vpliva, ki ga je imelo med intelektualci in politiki. V socialistični Jugoslaviji je bilo prostozidarstvo strogo prepovedano. Predvojni prostozidarji so bili preganjani, zapirani in obsojeni na sodnih procesih, čeprav je bila večina protifašistično usmerjenih in so se v glavnem priključili Osvobodilni fronti. Eden izmed teh je tudi omenjeni dr. Boris Furlan, v letih 1945–1947 dekan Pravne fakultete v Ljubljani, na montiranem, stalinističnem procesu zaradi izdaje in vohunjenja obsojen na smrt; kasneje so mu kazen »zmanjšali« na 20 let zapor. Nekaj izmed prostozidarjev je bilo leta 1944 ob koncu vojne s strani osvoboditeljev tudi ubitih; številni pa so pravočasno emigrirali v tujino. Posamezni nekdanji prostozidarji, ki so se priključili osvobodilnemu boju in so si pridobili zaupanje Tita, so že med vojno in po njej zasedali pomembne politične funkcije. Takšen primer je dr. Ivan Ribar. Na Titov poziv je postal član vrhovnega štaba in leta 1942 delal na pripravah za prvo zasedanje AVNOJ-a v Bihaću. Po vojni je opravljal številne pomembne politične funkcije. Nekaterim nekdanjim prostozidarjem se je po drugi vojni kljub vsemu uspelo vključiti v kulturno in javno življenje.

Za zaključek je mogoče zapisati, da so špekulativni zapisi, da so bili vplivni jugoslovanski komunisti na čelu s Titom prostozidarji, plod domišljije. Dejstvo pa je, da so bili v svojem političnem delovanju vedoči ali ne vedoči pogosto povezani s prostozidarji.

POLITIČNI ZAPORNIK V KOMUNISTIČNI JUGOSLAVIJI, KASNEJE PROSTOZIDAR

Branko Šömen (1. april 1936, Maribor) scenarist, književnik, publicist, novinar in pedagog. Otroštvo in prva mladostna leta je preživel v Murski Soboti, kjer je obiskoval gimnazijo; zaključil jo je leta 1956 v Ljubljani. Za tem je na Filozofski fakulteti v Ljubljani študiral primerjalno književnost. Leta 1962 je bil zaposlen na Radiu Ljubljana kot novinar v mladinskem uredništvu in

urednik oddaje *Spoznaj svet in domovino*. V tem času je zasnoval glasbeno oddajo *Sončna ura*; z njo so odkrivali še neuveljavljene pevce, med njimi Alfija Nipiča, Eldo Viler idr. S kolegom Viktorjem Konjarjem sta zasnovala tudi mladinsko kontaktno oddajo *Modrostni zob*. Bil je član Kluba študentov Prekmurja, ki je za brucovanje v Radencih sredi februarja 1963 na 32 straneh izdal satirično publikacijo *Bruc*. Šömen je v njej objavil sestavka *Vsi za enega, eden za vse* in *Skozi vojaški dolgčas*. Publikacija je bila zaplenjena, trije avtorji pa kazensko ovađeni. Poleg Šöma še Rudi Ringbauer in Franc Žerdin. 27. avgusta 1963 je bila na sodišču v Murski Soboti opravljena in zaključena javna obravnava. V razsodbi mu je bilo očitano: *V prvem članku je s hudobnim namenom in neresnično prikazoval družbene in politične razmere v državi s tem, da je pod videzom pravljice v obliki satire aludiral na Jugoslavijo kot državo, v kateri ne morejo državljani svobodno in nekaznovano uporabljati pravico govora ... V drugem tekstu pa je sramotil oborožene sile SFRJ s tem, da je na zasmehljiv način prikazoval potek vojaške moralne politične vzgoje in odnosov v JLA. S tem je storil kaznivo dejanje sovražne propagande in kaznivo dejanje žalitve državnih organov po čl. 118/I in 174 Kazenskega zakonika. Obsojen je bil na štirimesečno zaporno kazen, v kar mu je bil vštet pripor in preiskovalni zapor, ki ga je preстал v Ljubljani. V še neobjavljenem romanu *Kamen spotike* je Šömen zapisal: ... *Prvi jaz. Najprej v Ljubljani, v zbirni zapor na Miklošičevi ulici. Za tem premeščen v zapor, v samico, v Povšetovo ulico. Izpuščen, pa znova zaprt. Odpeljali so me v Mursko Soboto v zapor, kjer sem zbolel za zlatenico. Nekaj dni sem bil v bolnišnici, kjer je name pazil miličnik z brzostrelko. Po okrevanju nazaj v zapor, nato pa so me odpeljali v mariborske zapore, kjer sem delil celico z dvema zapornikoma, prvi je tihotapil ljudi čez mejo, drugi pa je ukradel lovske puške italijanskim lovčem pred hotelom Orel. Izpuščen sem bil brez besed, z brco v zadnjico.**

Kasneje se je uveljavil kot filmski in televizijski scenarist in kritik. Pri tem velja posebej omeniti njegov scenarij za »črno« drama o propadlih socialističnih idealih za film *Poslednja postaja* (1971), ki ga je režiral Jože Babič. Kot filmski kritik je sodeloval na številnih mednarodnih filmskih festivalih; v Karlovih Varih in v Krakovu je bil član mednarodne filmske žirije, leta 2009 pa predsednik žirije na Festivalu slovenskega filma v Portorožu. Piše pesmi, romane in humoreske; izdal je več publicističnih knjig in prevaja različna dela. V svojih delih za mladino *Med v laseh* (1978) in *Hoja po vodi* (1990) opisuje predvsem otroštvo in mladost v Prekmurju, v romanu *Panonsko morje* (1981) pa dijaška in študentska leta v Ljubljani. Romani *Med v laseh*, *Past za metulje* (1983), *Koncert za samoto* (1986) in *Hoja po vodi* so bili prevedeni v hrvaščino, roman *Peti letni čas* (1977) pa v poljščino. Kot urednik je sodeloval pri pripravi in izdaji antologije slovenskih humoristov *Enolončnica* (1976) ter antologiji jugoslovanske partizanske proze *Možje z orožjem* (1984). Pisal je

tudi besedila za popevke, ki so bila večkrat nagrajena. Posebno esejistično knjigo je posvetil češkemu pisatelju, disidentu in kasnejšemu predsedniku države Václavu Havlu z naslovom *Metuljev efekt*. V slovenščini je izšla leta 1991, kasneje pa še v hrvaščini in češčini.

Od leta 1986 živi v Zagrebu, kjer je bil dopisnik Radia Ljubljana za kulturo, v letih med 1988 in 1999 pa je predaval filmski praktikum na Akademiji dramskih umetnosti v Zagrebu. V letih med 2005 in 2010 je živel v Los Angelesu, kjer je bila njegova soproga kulturni ataše na Generalnem konzulatu Republike Hrvaške. Med bivanjem v Los Angelesu je za Paramount napisal filmski scenarij o Auschwitzu (nerealiziran) *Trdnjava iz pepela* po pripovedovanju hrvaškega dvakratnega oskarjevca Branka Lustiga. Kasneje je na podlagi scenarija izšel roman pod naslovom *Tišina za oči* (Ljubljana, 2021; Zagreb, 2021). Leta 2023 je slovenska založba ZRC objavila novele *Molitev za Jasenovac*.

O prostozidarstvu je napisal številne knjige: *Amenkamen slobodnozidarska čitanka* (2001, 2015), *Molčeče, nevidno bratstvo*, *Prostozidarstvo na Slovenskem* (2002), obsežno trilogijo o zgodovini prostozidarstva na Hrvaškem in biografski leksikon hrvaških prostozidarjev: *Mudrost* (2012), *Snaga* (2014) in *Ljepota* (sourednik, 2017), *Mozartova oporoka* (esej, 2018), *Kamenamen, slobodnozidarska abeceda* (2019), *Beseda, esej* (2022), *Kamen, esej* (2023) in *Muzej, esej o Evropi i Ukrajini* (2023).

Branko Šömen je bil v devetdesetih letih prejšnjega stoletja trikrat sprejet med prostozidarje v neregularnih ložah. Pri novodobnem razvoju prostozidarske bratovščine na Hrvaškem in v Sloveniji po razpadu Jugoslavije pa je odigral eno izmed ključnih vlog pri navezavi stikov z Veliko ložo Avstrije. Leta 1991 je bil začasno afiliiran v avstrijsko ložo *Zur Wahrheit* (Do resnice), Orient Dunaj, vna začetku leta 1992 pa afiliiran v deputacijsko ložo *Illyria*, Orient Dunaj, Velike lože Avstrije.

Je nekdanji mojster stola ene izmed treh prvih povojnih hrvaških lož *Hrvatska vila*, Orient Zagreb, Velika loža Hrvaške, član lože *Quatuor Coronati*, Orient Dunaj, Velika loža Avstrije in govornik v loži *Budnost*, Orient Osijek, Velika loža Hrvaške.

Pojasnilo: Pričujoči članek je napisan za objavo v internem zborniku ob 20-letnici delovanja lože Združena srca v Mariboru leta 2026.

VIR

Pokrajinski arhiv Maribor, fond Moška kaznilnica, Rokopisni seznam slovenskih in hrvaških političnih internirancev leta 1914 v mariborsko kaznilnico, 247/1

LITERATURA

Ivo Andrić, *Popotovanje Alije Džérzeleza. Most na Žepi*. Prevedel Tone Potokar. Slovenski knjižni zavod v Ljubljani, 1947.

Ivo Andrić, *Ex Ponto/Nemiri/Lirika*. Državna založba Slovenije, Ljubljana 1977.

Biografski leksikon slobodnih zidara Hrvatske. III. ljepota. Uredila Branko Šömen in Goran Krstić. Zagreb 2017, str. 34–35.

Dieter A. Binder, *Skrivna družba, Zgodovina in simbolika prostozidarjev*. Celjska Mohorjeva družba, Celje 2008.

France Filipič, Moška kaznilnica v Mariboru od ustanovitve 1886 do osvoboditve. V: *Studia Historica Slovenica, Maribor skozi čas II. Časopis za humanistične in družboslovne študije*. Maribor, 2003, letnik 3, št. 2–3, str. 283–362.

Matevž Košir, *Zgodovina prostozidarstva na Slovenskem*. Modrijan, Ljubljana, 2015.

Matevž Košir, Razgibano diplomatsko in prostozidarsko življenje dr. Stanoja Mihajlovića ter njegov tragični konec na Kozjaku leta 1946. V: *SLO časi, kraji, ljudje*. September 2015, str. 56–59.

Ivan Lovrenović, *Ivo Andrić, paradoks o šutnji*. www.matica.hr

Slobodan G. Marković, *Jedan vek Velike lože SHS »Jugoslavija«*. Regularna Velika loža Srbije, Dosje studio, Beograd, 2019.

Josip Mlakič, *Most na Žepi – dragulj otomanskog graditeljstva*. 2024. www.polis.ba

Michael Martens, *V požaru svetov. Ivo Andrić. Zgodba evropskega življenja*. Prevedla Seta Knop. Ljubljana, 2023.

Zoran D. Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji, 1764–1980. Pregled istorije slobodnog zidarstva u Jugoslaviji. Prilozi i građa. (Treće, dopunjeno izdanje)*. Beograd, 1988.

Marjan Pungartnik, *Marburška strofa*. 1. marec 2018, 103, letnik XXI, www.locutio.si

Zdenko Zavadlav, *Pozna spoved. Iz dnevnika slovenskega oznovca*. Mohorjeva Celovec, 2010.

ZAPORNIK V MARIBORU, PROSTOZIDAR IN NOBELOVEC

Povzetek

Svobodomiselnost je zavedno ali nezavedno filozofsko stališče, da osebno mnenje ne sme biti podvrženo avtoritetam, tradicionalnim stališčem ali dogmam. Številni izmed svobodomislecev so sorodne duše in so svoje zatočišče našli med prostozidarji. Želja po bolj pravični družbi in državi, ki bo upoštevala pravice narodov, ki v njej živijo, je univerzalna. V zgodnjem 20. stoletju je na področju Bosne in Hercegovine, ki ga je leta 1878 zasedla Avstro-Ogrska, delovalo revolucionarno gibanje *Mlada Bosna*. Član gibanja je bil tudi Ivo Andrić, kasneje bosansko-srbski književnik in diplomat. Čeprav ni bil neposredni soudeleženec atentata na prestolonaslednika Franca Ferdinanda 28. junija 1914 v Sarajevu, so ga na začetku julija v Splitu zaprli in obtožili veleizdaje. V prvem letu prve svetovne vojne je osem mesecev preživel v mariborskem zaporu, za tem pa do leta 1917 v hišnem priporu v Ovčarevu pri Travniku in Zenici. Andrić je svojo literarno pot začel s pisanjem pesmi v prozi z naslovom *Ex ponto*, ki jih je delno napisal med prestajanjem kazni v Mariboru. Leta 1925 je bil Andrić sprejet v ložo *Preporod* (Preporodaj) v Beogradu. Istočasno je napisal pripoved *Most na Žepi*, v kateri je mogoče prepoznati prostozidarsko simboliko, ki vsebuje številne vrednote in tudi univerzalne resnice.

S krajšimi življenjepisi so predstavljeni še preostali politični zaporniki, ki so prestajali kazen v Mariboru: Budislav Grga Angjelinović, Niko Bartulović, Melko Čingrija, Prvislav Maria Grisogono, Ivo pl. Tartaglia, Oskar Maria Tartaglia, Ante Tresić-Pavičić. V času prestajanja kazni sta bila prostozidarja samo Angjelinović in Tresić-Pavičić; vsi ostali, vključno z Ivom Andrićem, so postali prostozidarji v času po prestanem zaporu. Na ta seznam je uvrščen tudi diplomat v Kraljevini Srbiji in za tem v Kraljevini Jugoslaviji, anglofil in prostozidar Stanoje Mihajlović, ki se je želel po koncu druge vojne s soprogo preseliti v Veliko Britanijo. UDBA ju je v Lenartu v Slovenskih goricah zajela, v Mariboru zasliševala in na koncu na krut način usmrtila nekje na Kozjaku.

Politični zapornik, obsojen na t. i. bombaškem procesu, ki je del svoje kazni prestal v mariborski kaznilnici, je bil tudi Josip Broz. Zanj se je dlje časa špekuliralo, da je bil prostozidar. Povpraševanje srbskega prostozidarja v Arhiv in knjižnico Združene velike lože Anglije (UGLE) je dalo nedvoumen odgovor, da nikoli ni bil član angleškega prostozidarstva. Da so bili vplivni jugoslovanski komunisti na čelu s Titom prostozidarji, je plod domišljije; dejstvo pa je, da so bili v svojem političnem delovanju vedoč ali ne vedoč pogosto povezani s prostozidarji.

Kot povojni politični zapornik v komunistični Jugoslaviji je krajši čas v Mariboru prestajal kazen tudi publicist Branko Šömen, ki je v devetdesetih letih prejšnjega stoletja postal ena izmed ključnih osebnosti novodobne zgodovine prostozidarstva v Sloveniji in na Hrvaškem z izjemno prostozidarsko bibliografijo.

PRISONER IN MARIBOR, FREEMASON AND NOBEL PRIZE WINNER SUMMARY

Freethinking is a conscious or unconscious philosophical position that personal opinion should not be subject to authority, traditional views, or dogma. Many freethinkers are kindred spirits and have found their refuge among the Freemasons. The desire for a more just society and a state that respects the rights of the peoples living in it is universal. In the early 20th century, the revolutionary movement Young Bosnia operated in the area of Bosnia and Herzegovina, which was occupied by the Austro-Hungarian Monarchy in 1878.

Ivo Andrić, later a Bosnian Serb writer and diplomat, was also a member of the movement. Despite not being directly involved in the assassination of Crown Prince Franz Ferdinand on 28 June 1914 in Sarajevo, he was imprisoned in Split in early July and charged with high treason. During the first year of World War I, he spent eight months in the Maribor Prison, and then until 1917 under house arrest in Ovčarevo near Travnik and Zenica. Andrić began his literary journey by writing a prose poem entitled *Ex ponto*, which he wrote in part while serving his sentence in Maribor. In 1925, Andrić was accepted into the Preporod (Preporodaj) lodge in Belgrade. At the same time, he wrote the story *Most na Žepi*, in which one can recognise Freemasonry symbolism, which contains numerous values and also universal truths.

Other political prisoners serving their sentences in the Maribor Prison are also presented with short biographies: Budislav Grga Angjelinović, Niko Bartulović, Melko Čingrija, Prvislav Maria Grisogono, Ivo pl. Tartaglia, Oskar Maria Tartaglia, Ante Tresić-Pavičić. While serving their sentences, only Angjelinović and Tresić-Pavičić were Freemasons; all others, including Ivo Andrić, became Freemasons after serving their sentences. Also included on this list was a diplomat in the Kingdom of Serbia and then in the Kingdom of Yugoslavia, the Anglophile and Freemason Stanoje Mihajlović, who wanted to move to Great Britain with his wife after the end of World War II. The UDBA (Yugoslav secret police) captured them in Lenart in Slovenske gorice, interrogated them in Maribor, and finally cruelly executed them somewhere in Kozjak.

Josip Broz was also a political prisoner convicted in the so-called Bomb Trial, who served part of his sentence in Maribor Prison. It has long been speculated that he was a Freemason. A search conducted by a Serbian Freemason in the Archives and Library of the United Grand Lodge of England (UGLE) gave an unequivocal answer that he was never a member of English Freemasonry. That the influential Yugoslav communists, led by Tito, were Freemasons is a figment of the imagination, but the fact is that in their political activities they were often, knowingly or unknowingly, associated with Freemasons.

As a post-war political prisoner in communist Yugoslavia, publicist Branko Šömen also served a short sentence in Maribor. In the 1990s, he became one of the key figures in the modern history of Freemasonry in Slovenia and Croatia with an exceptional Freemasonry bibliography.

HÄFTLING IN MARIBOR, FREIMAURER UND NOBELPREISTRÄGER

Zusammenfassung

Freidenkertum ist eine bewusste oder unbewusste philosophische Position, dass die persönliche Meinung nicht der Autorität, traditionellen Ansichten oder Dogmen unterworfen sein sollte. Viele der Freidenker sind Seelenverwandte und haben bei den Freimaurern Zuflucht gefunden. Der Wunsch nach einer gerechteren Gesellschaft und einem Staat, der die Rechte der in ihm lebenden Völker achtet, ist universell. Im frühen 20. Jahrhundert war die revolutionäre Bewegung Junges Bosnien auf dem Gebiet Bosnien-Herzegowinas aktiv, das 1878 von der österreichisch-ungarischen Monarchie besetzt wurde. Auch Ivo Andrić, später ein bosnisch-serbischer Schriftsteller und Diplomat, war Mitglied der Bewegung. Obwohl er nicht direkt an der Ermordung von Kronprinz Franz Ferdinand am 28. Juni 1914 in Sarajevo beteiligt war, wurde er Anfang Juli in Split inhaftiert und des Hochverrats angeklagt.

Im ersten Jahr des Ersten Weltkrieges verbrachte er acht Monate im Gefängnis von Maribor und stand anschließend bis 1917 unter Hausarrest in Ovčarevo bei Travnik und

Zenica. Andrić begann seine literarische Reise mit dem Schreiben eines Prosagedichts mit dem Titel *Ex ponto*, das er teilweise während des Verbüßens seiner Haftstrafe in Maribor verfasste.

1925 wurde Andrić in die Loge *Preporod* (*Preporodaj*) in Belgrad aufgenommen. Gleichzeitig schrieb er die Erzählung *Most na Žepi*, in der man die Symbolik der Freimaurerei erkennen kann, die zahlreiche Werte und auch universelle Wahrheiten enthält.

Die übrigen politischen Häftlinge, die ihre Strafen in Maribor verbüßten, werden mit Kurzbiografien vorgestellt: Budislav Grga Angjelinović, Niko Bartulović, Melko Čingrija, Prvislav Maria Grisogono, Ivo pl. Tartaglia, Oskar Maria Tartaglia, Ante Tresić-Pavičić. Während sie ihre Strafe verbüßten, waren nur Angjelinović und Tresić-Pavičić Freimaurer; alle anderen, einschließlich Ivo Andrić, wurden nach Verbüßung ihrer Strafe Freimaurer. Auf dieser Liste steht auch der Diplomat im Königreich Serbien und später im Königreich Jugoslawien, der Anglophile und Freimaurer Stanoje Mihajlović, der nach dem Ende des Zweiten Weltkriegs mit seiner Frau nach Großbritannien übersiedeln wollte. UDBA nahm sie in Lenart in Slovenske gorice gefangen, verhörte sie in Maribor und richtete sie schließlich irgendwo in Kozjak grausam hin.

Politischer Gefangener, derjenige beim Bomber-Prozess zu einer Gefängnisstrafe verurteilt wurde und einen Teil seiner Strafe in Maribor verbüßte, war auch Josip Broz. Lange Zeit wurde spekuliert, er sei ein Freimaurer. Eine Anfrage eines serbischen Freimaurers an das Archiv und die Bibliothek der Vereinigten Großloge von England (UGLE) ergab die eindeutige Antwort, dass er nie Mitglied der englischen Freimaurerei war.

Dass die einflussreichen jugoslawischen Kommunisten unter Tito Freimaurer waren, ist reine Einbildung. Tatsache ist jedoch, dass sie bei ihren politischen Aktivitäten oft, wesentlich oder unwissentlich, mit Freimaurern in Verbindung standen.

Als politischer Gefangener im kommunistischen Jugoslawien nach dem Krieg verbüßte auch der Publizist Branko Šömen eine kurze Haftstrafe in Maribor. In den 1990er Jahren wurde er mit einer außergewöhnlichen freimaurerischen Bibliographie zu einer der Schlüsselfiguren der modernen Geschichte der Freimaurerei in Slowenien und Kroatien.